

UOT 82.(091)

A.M.Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aynur252@mail.ru

XX ƏSRİN 20-ci İLLƏRİ ƏDƏBİ TƏNQİD. XIX ƏSR ƏDƏBİYYATINDAKI TİPOLOJİ MÜXTƏLİFLİK HAQQINDA

Açar sözlər: *ədəbiyyat, klassik irs, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, nümayəndə, tənqid*

Məqalədə 20-ci illər ədəbi tənqidinin XIX əsr ədəbiyyatına ideoloji baxışlarla bərabər əsaslı obyektiv yanaşması önə çəkilir. Həmin obyektivlik XIX əsr ədəbiyyatının ümumi mənzərəsinin düzgün təsvir edilməsinə şərait yaradır. Ədəbi tənqidin dövrün ədəbiyyatında maarifçi-realist və satirik istiqamətlərlə bərabər, divan və dini-mərsiyə ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirməsi vurğulanır.

20-ci illər tənqidinin məsələlərə bu cür yanaşması ilə müasir ədəbiyyatşünaslığın baxışları üst-üstə düşür. Məhz bu cəhət 20-ci illər tənqidinin məsələlərə münasibətinin elmiliyini və müasirliyini şərtləndirir.

A.M.Мамедова

ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИЗМ 20-го ГОДА XX ВЕКА. О ТИПОЛОГИЧЕСКИХ РАЗЛИЧИЯХ В ЛИТЕРАТУРЕ XIX ВЕКА

Ключевые слова: *литература, классическое наследие, литературная критика, история литературы, представитель, критика*

В статье подчеркивается объективный подход литературной критики 1920-х годов наряду с идеологическими взглядами на литературу XIX века. Эта объективность позволяет создать более точный взгляд на литературу XIX века. Литературная критика подчеркивает, что литературная критика, наряду с просветительско-реалистическими и сатирическими тенденциями, придает особое значение сложной и религиозно-боевой литературе.

Такой подход критики 20-х годов совпадает с взглядами современной литературной критики. Именно этот аспект определяет научный и современный подход критики 20-х годов к проблеме.

A.M.Mammadova

**THE LITERARY CRITICISM IN THE 20th YEARS OF THE XX CENTURY.
ABOUT TIPOLOGICAL DIFFERENCES IN THE 19TH CENTURY
LITERATURE**

Keywords: *literature, classical heritage, literary criticism, the history of literature, representative, critics*

The article emphasizes the objective approach of literary criticism of the 1920s along with the ideological views of the nineteenth-century literature. This objectivity enables to create a more accurate view about nineteenth-century literature. It has been emphasized that literary criticism focused on not only enlightenment-realist and satirical directions but also religious-martial literature.

This approach of the 20th years criticism coincides with the views of modern literary criticism. It is this aspect that determines the scientific and modern approach of the criticism of the 1920s to the issues.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, bir qayda olaraq, müstəqil bir dövr kimi öyrənilmişdir. Dövrün ədəbi müstəqilliyini şərtləndirən tipoloji keyfiyyət kimi maarifçilik hərəkatının önə keçməsi və bu hərəkat zəminində maarifçi-realist ədəbiyyatın formalaşması əsas götürülmüşdür. Professor Y.Qarayev şərq xalqları ədəbiyyatına dair fundamental tədqiqatları əsas alaraq belə bir nəticəyə gəlirdi ki, “ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqdə XIX əsr maarifçilik və maarifçi realizm əsri hesab olunur. Şərqi mənəvi mədəniyyəti məhz bu zaman öz daxili inkişaf qanunauyğunluğunda yeni bir istiqamətə qərar verir və Azərbaycan bu mənada istisna təşkil etmir” [2, s.63]. Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, bu yanaşmanın özündə belə XIX əsr Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında “yeni bir istiqamət”in başlanğıc əsri kimi dəyərləndirilir. Burada böyük həqiqət vardır. Müasir ədəbiyyatşünaslıq XIX əsrin ədəbiyyatını “yeni dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi öyrənməyi elmi cəhətdən daha əsaslı sayır. Lakin milli ədəbiyyatşünaslıq “yeni dövr”ün sərhədlərini yalnız XIX əsrlə məhdudlaşdırmır və XX əsrin əvvəlləri də bu dövrün tərkib hissəsi və yaxud ikinci mərhələsi kimi öyrənilir. Dünya ədəbiyyatında “yeni dövr” deyildikdə, “burjua cəmiyyətlərinin yaranmasından (XVII-XVIII əsrlər) Birinci dünya müharibəsinə (1914-1918) qədərki dövr”ün nəzərdə tutulduğunu [1, s.453], Azərbaycanda burjua münasibətlərinin yaranmasının XIX əsrə, formalaşma prosesinin XX əsrin əvvəllərində baş verdiyini əsas götürsək, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinin “yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı” kimi öyrənilməsinin ciddi qanunauyğunluqlara istinad etdiyini qəbul etmək mümkündür.

20-30-cu illər tənqidində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi bir maraq olmuşdur. Bunun əsas səbəblərindən biri elə bu əsrin ədəbiyyatının “yeni

bir dövr ədəbiyyatı”na məxsus xüsusiyyətləri özündə ehtiva etməsidir. Azərbaycan ədəbiyyatı məhz XIX əsrdə yeni bədii düşüncə sisteminə daxil olur. Məhz bu əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq bədii təfəkkür sisteminin davamı ilə bərabər Qərb bədii təfəkkür sisteminin əlamətdar faktları və hadisələri meydana çıxır. XIX əsrin maarifçi realizmi Azərbaycan ədəbiyyatında qarışmanın ən böyük ədəbi-mədəni hadisəsi kimi meydana çıxır. Avropa ədəbiyyatında ədəbiyyatın sosial məzmununun məhz XIX əsrdə qüvvələndiyini nəzərə alsaq, bunun Azərbaycan ədəbiyyatında ən böyük əks-sədası kimi M.F.Axundovun yaradıcılığını xatırlamalıyıq.

20-30-cu illər tənqidində XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, ilk növbədə, sosial məzmunlu ədəbiyyat kimi maraqlı idi. Tənqid siyasi rejimin ədəbiyyat qarşısında qoyduğu başlıca tələb – ədəbiyyatdan ideoloji təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmək tələbinə XIX əsr ədəbiyyatının geniş imkanlar verdiyini görürdü. Lakin siyasi rejimin ədəbiyyata yanaşma tələbi – “klassik irsi Lenincəsinə öyrənmək” (Ə.Nazim) tələbi birmənalı olsa da və klassik irsin öyrənilməsinə yaradılan şərait bilavasitə məsələnin bu tərəfi ilə əlaqələnsə də, tənqid və ədəbi nəzəri fikir tarixi ədəbi prosesə daha geniş düşüncə ilə yanaşırdı. Əgər bu mərhələnin tənqidinin XIX əsr ədəbiyyatına baxış sistemini sözün geniş mənasında tipoloji ümumiləşdirməyə cəlb etsək, bu zaman klassik irsin öyrənilməsində iki istiqamətin – iki tendensiyanın aparıcılığını müşahidə etmək mümkündür. Birinci istiqamət: tənqid ümumən dövrün ədəbiyyatında və eləcə də ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığında ancaq sosial-siyasi məzmunu qabartmağa çalışır. Ədəbiyyatdan xalqın keçdiyi tarixi yola, bu yolda meydana çıxan ictimai-siyasi sistemlərə tənqidi baxış (eyni zamanda inkarçı baxış formalaşdırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilir. 20-30-cu illər sovet rejiminin tarixində ateizmin tüğyan etdiyi, allahsızlıq düşüncəsinin formalaşdırılması üçün ardıcıl mübarizə aparılan bir dövr idi və buna görə sənətkarların yaradıcılığında din xadimlərinə tənqidi münasibət qabardılır, sənətkarın yaradıcılığının əsas ideya istiqaməti kimi təqdim edilir, hətta ədəbiyyatda din xadimlərinə tənqidi münasibət dinin əsaslarını tənqid kimi izah edilirdi. Qəbul etmək lazım gəlir ki, ədəbi irsin öyrənilməsinə gündən-günə artan diqqət və qayğının əsas siyasi məramı bu tendensiya ilə bağlı idi.

Bununla bərabər 20-30-cu illər ədəbi-nəzəri fikrində təkcə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı (təbii ki, həm də XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı) ilə bağlı görülmüş işlərin miqyasını göz önünə gətirsək, görülmüş işlərin heç də birmənalı şəkildə sovet rejiminin ədəbiyyat siyasətinə tabe tutulmadığını görürük. Yəni ədəbi tənqidin gördüyü işlərin ikinci əsas istiqaməti xalqın ədəbiyyat tarixini yaratmaq və bu tarixdə XIX əsr ədəbiyyatının yerini elmi-nəzəri və faktoloji əsaslarla təsbit etmək idi.

20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yaratmaq ədəbi-nəzəri fikrin aparıcı tendensiyalarından biri olmaqla bərabər, həm də bu tarixə obyektiv

münasibət öndə idi. İdeoloji basqılar 20-ci illərdə elmi düşüncəni ciddi təsir altına ala bilməmişdi. Bu illərdə milli ədəbiyyatın tarixini bütün istiqamətlərində araşdırmaq və üzə çıxarmaq meyli güclü idi. Doğrudur, 30-cu illərin sonlarına doğru və sonrakı mərhələlərdə bu meyli tam şəkildə saxlamaq mümkün olmadı, buna baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində milli ədəbiyyat tarixini yaratmaq istiqamətində görülən işlərin 20-30-cu illərdə çox geniş miqyasda davam etdirildiyi, bu illərdə ədəbiyyat tariximizin, hər halda, fundamental özülünün qoyulmasını etiraf etməliyik.

20-30-cu illərdə H.Zeynallı, Ə.Abid, Ə.Nazim, A.Musaxanlı, A.Şaiq, M.Rəfili, H.Araslı, M.İbrahimov, Ə.Səidzadə, M.Mübariz və başqaları ədəbiyyat tariximizin müxtəlif tarixi dövrləri ilə bərabər, XIX əsr ədəbiyyatı istiqamətində də ciddi işlər ortalığa çıxarmağa nail olmuşdular. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XIX əsr dövrünə dair S.Mümtazın daha ardıcıl iş apardığını qeyd etmək lazımdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, 20-ci illərdə ideoloji nəzarət tam gücü ilə işləməsə də, yenə də klassik irsin tədqiqi, bu irsin toplanılması və nəşri işləri güclü müqavimətlə üzləşirdi.

20-ci illərdə ədəbiyyat tarixi problemi xalqın milli tarixi varlığının sübutu, milli yaddaş problemi kimi dərk olunur və buna görə də tədqiqatçılar böyük əzm nümayiş etdirirdilər. Tənqid məsələni belə qoyurdu: “Tarixi-ədəbiyyatımızı yazmaq üçün əski ədəbiyyatımızı başqa bir zövq ilə arayıb və o əsərləri təb və nəşr etməliyiz. Çünki bir çoxlarının rəylərinə, Azərbaycan ədəbiyyatı – qədimi fəqət, Qumri ilə Dilsuzdan ibarət imiş. Bu isə məlumatsızlıqdan başqa bir şey deyildir” [4, s.275].

S.Mümtazın ifadəsi ilə desək, “tarixi-ədəbiyyatımıza” bu cür münasibət ancaq “məlumatsızlıqdan” doğan bir iş idimi? Yaxud ədəbiyyatımızın ancaq “Qumri ilə Dilsuzdan ibarət” olmasına dair fikrin mahiyyətində nə dayanırdı?

Məlumdur ki, Qumri və Dilsuz XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mərsiyə şeirinin böyük nümayəndələri idilər. Ədəbiyyat tariximizi inkarda məsələ Qumri və Dilsuz məsələsi deyildi. İlk növbədə, klassik irsimizin mövcud ideya-bədii istiqamətləri qəbul olunmurdu. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə, o cümlədən XIX əsr ədəbiyyatına inkarçı yanaşmalar proletkultçu düşüncədən qidalanır, xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbi-mədəni düşüncəsini inkar etməyə hesablanırdı. 20-30-cu illər tənqidi məsələnin bu tərəfini görür, bəzi hallarda geri çəkilməyə məcbur olurdusa da, yaranmış hər bir imkandan istifadə edir, klassik irsimizin bütün dövrləri ilə bağlı ardıcıl iş aparırdılar. 20-ci illərdə milli ədəbi tənqidin bu istiqamətdə görəcəyi işlərdə qarşılaşdığı çətinlikləri S.Mümtaz aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmişdir: “1923-1924-cü illərdə nəşr edilən “Kommunist” qəzetində yuxarıdakı sərəlvhə ilə bir çox məqalə dərc etmişdim. O zaman bəzi yazıçılarımız iki əqidəyə gəlmişdilər. Peydərpey nəşr etdiyim o məqalələrdən məmnun qalanlarla bərabər, narazı

olanlar da var idi.

Məmnun olanlar yeni bir əsər oxumaq, tənqid və təhlil etmək istəyirdilər. Narazı qalanlar isə 1920-ci ildən qabaq yazılmış əsərləri əsər hesab etməyərək, öz yazdıqlarını meydana sürüdülər. Hələ cəsarət edərək ədəbiyyatımızın ölməz mürəssili olan böyük Vaqifi və onun əsərlərini belə təhqir edərək, hətta oxunmamasını belə tələb edirdilər” [4, s.223].

Aydındır ki, “1920-ci ildən qabaq yazılmış əsərləri əsər hesab etməmək” proletkultçu düşüncəyə söykənirdi və klassik irsə nihilist münasibətin ifadəsi idi. Buna baxmayaraq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı 20-30-cu illərdə görülən işlər tənqidin bu müqaviməti qıra bildiyini, məsələlərə milli düşüncə ilə yanaşı bildiyini göstərir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən biri Xurşidbanu Natəvanın əsərlərindən ibarət “Natəvan Xurşid Banu” [Bakı, Azərneşr, 1928] kitabına yazdığı “Natəvan haqqında bir neçə söz” adlı müqəddimədə: “Bu əsr ədəbiyyatının üç nöqtədə təmərküz etdiyini qeyd etmək mümkündür” deyən H.Zeynallı Qasım bəy Zakir, Məhəmməd bəy Aşıq və b. yaradıcılığını “məhəlli klassizm”in, M.F.Axundovu “avropaçılıq”ın, X.Natəvan və digər “Məclisi-üns” şairlərini isə “qəzəlçilik və arizm”in daşıyıcıları kimi fərqləndirir [6, s.265]. H.Zeynallının XIX əsr ədəbiyyatına münasibətdə apardığı tipoloji təsnifat mükəmməlliyi ilə yox, tənqidçinin bu dövrün ədəbiyyatında tipoloji meyilləri fərqləndirmək təşəbbüsü ilə maraqlı görünür. Maraqlıdır ki, XIX əsr ədəbiyyatında Avropa tipli ədəbiyyatın daşıyıcısı kimi M.F.Axundovun, satira məktəbinin görkəmli nümayəndəsi kimi Q.Zakirin, klassik romantik ənənənin təmsilçisi kimi X.Natəvanın simasında XIX əsr ədəbiyyatında təmayüllərin fərqləndirilməsi ən ümumi istiqamətlər baxımından özünü doğruldur. 20-30-cu illər tənqidində bu təmayüllərə münasibət, həm də kifayət qədər fərqli münasibət öndədir. H.Zeynallının bölgüsünü və 20-30-cu illər tənqidində XIX əsr ədəbiyyatına tipoloji yanaşmaların mənzərəsini ən ümumi şəkildə nəzərə alsaq, deməliyə ki, tənqid, ilk növbədə, dövrün ədəbiyyatında Avropa təmayülünü önə çəkir. İkinci halda satirik cərəyan və onun nümayəndələrinin yaradıcılığı ciddi maraq doğurur. Üçüncü halda, klassik romantik şeir ənənəsinin XIX əsr mənzərəsi, ən nəhayət isə dini məzmunlu ədəbiyyat təhlil predmeti olur.

Müasir ədəbiyyatşünaslıq məsələni tamamilə doğru qoyur ki, “sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığı əsas diqqəti XIX əsrin demək olar ki, bir qoluna – yeni ədəbiyyat istiqamətinə yönəlmişdir” [3, s.3]. XIX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsi nöqtəyi-nəzərindən müstəqillik dövrünün düşüncəsinə hesablanan ədəbiyyatşünaslıq bir problem olaraq tam doğru müəyyənləşdirir ki, “XIX əsrin ədəbi mənzərəsi təqdim edilərkən sovet dövrü ədəbiyyat tarixlərində ən çox inkarına çalışılan və yalnız tənqid nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilən təmayüllər təriqət şeiri və dini müqavimət ədəbiyyatıdır” [3, s.5].

Məsələ burasındadır ki, 20-30-cu illər tənqidinin məsələyə münasibəti sonrakı mərhələlərdən fərqlənir. Əlbəttə, XIX əsr ədəbiyyatı, ilk növbədə, ədəbiyyatşünaslıq və tənqid üçün sosial məzmunu, yeni dövrdə yaranan ədəbi təmayüllərin daşıyıcısı kimi maraqlı idi. Bu “maraq” tənqidi düşüncədə də əks olunurdu. Ədəbi tənqid əvvəlki tarixi dövrlərlə müqayisədə XIX əsr “Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsini “praktik nöqteyi-nəzərdən” daha vacib hesab edirdi. Aydınır ki, “praktik nöqteyi-nəzər” XIX əsr ədəbiyyatının öz sosial məzmunu ilə ictimai şüura daha güclü təsirini nəzərdə tuturdu. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik zəminində cəmiyyət hadisələrinə tənqidi münasibətin qüvvətli ifadəsi sovet ideologiyasını təbliği nöqteyi-nəzərindən ciddi material verirdi. H.Zeynallının İ.Hikmətin yeni çapdan çıxmış “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nə tənqidi münasibətinin əsas istiqamətini məhz bu mənada başa düşmək lazımdır. H.Zeynallı İ.Hikmətin “Ədəbiyyat tarixi”nin XVII əsrə qədərki tarixi əks etdirən hissələrinin çap olunmasına, XVIII-XIX əsrləri əhatə edən hissənin nəşrinin sonraya saxlanmasına münasibət bildirərək yazır: “Bundan görünür ki, üçüncü cərəyan XVIII və XIX əsrlərə təsadüf etməkdə imiş; demək III cildin də çap edilməsi ehtimalı var imiş, bu son cildin çap olunması təb edilmişlərdən daha gərəkli idi. Burasını nəzərdə tutmayan nəşriyyat və müəllif bilməlidir ki, XIX əsr ədəbiyyatı praktik nöqteyi-nəzərdən bizim məktəblərimiz üçün daha əlverişlidir” [6, s.205].

Ədəbi tənqid XIX əsr ədəbiyyatının öyrənilməsinə “praktik nöqteyi-nəzərdən” yanaşılmanı önə çəksə də, diqqətimizi cəlb edir ki, praktik fəaliyyətin özündə də dövrün ədəbiyyatının tarixini bütün təmayülləri ilə birlikdə təqdim və tədqiq etmək meyli üstün olmuşdur. Maraqlıdır ki, 40-cı illərdən sonra meydana çıxan tədqiqatlarda, eləcə də ədəbiyyatşünas T.Məmmədinin düzgün qeyd etdiyi kimi, “1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin XIX əsrə aid bölməsi”ndə, eləcə də F.Qasımzadənin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə dini məzmunlu ədəbiyyata ayrıca bir istiqamət kimi yer ayrılmamış və ondan bəhs edilməmişdir“ [3, s.3]. Halbuki 1928-ci ildə nəşr olunan “Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda Seyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakirlə yanaşı, “Mərsiyəçilik ədəbiyyatı və onun xüsusiyyətləri” adı altında XIX əsr mərsiyə ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Oçerkin müəllifi H.Zeynallı yazırdı: “Bizdə mərsiyəçilik ilə məşhur olanlardan İran Azərbaycanı tərəfindən Dilsuz, Dəxil, Raci və Kafkaz tərəfindən isə Şüai, Qumri və Pürgəm ilə tanış olsaq, bu məktəbin ümumi simasını bilməmiş oluruz” [5, s.190].

“Ədəbiyyatdan iş kitabı”nda “mərsiyəçilik ədəbiyyatı və onun xüsusiyyətləri” “kapitalizmdən əvvəlki ticarət dövründə mürəcə-din zümresinin ədəbi üslubu” kimi təqdim edilir. Aydınır ki, Qumri, Dilsuz, Raci və başqaları öz yaradıcılıqlarının ideya istiqaməti ilə sovet ideologiyasını tamamlamırdılar. Başqa sözlə, bu ideologiyanın əks qütbündə dayanırdılar. Elə

isə, məktəb şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş kitabda mərsiyə ədəbiyyatına yer ayrılmasında məqsəd nə idi? Diqqət edilsə, görmək çətin deyil ki, mərsiyə ədəbiyyatı kitabda müstəqil bir “ədəbi üslub”, “ədəbi məktəb” kimi təqdim olunur. Demək, XIX əsr ədəbiyyatında bu üslubun – məktəbin varlığı təsdiq olunur və var olduğu üçün öyrənilməsi zəruri bilinir. Aydınır ki, ədəbi tənqid mərsiyəçiliyi “mürtəcə-din zümrəsinin ədəbi üslubu” kimi təqdim etməklə ona tənqidi münasibətini ifadə edir və bu üslubu – məktəbi təqdir etmədiyini göstərmək istəyir. Lakin mərsiyə ədəbiyyatının təqdimi bu “tənqidi” yanaşmadan çox qabağa gedir. Oçerkdə mərsiyə ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna müxtəsər baxış, mərsiyənin türk ədəbiyyatının tarixi bir qolu olması, sonradan dini məzmun kəsb edərək İslam dini ilə bağlanması, daha çox Kərbəla şəhidlərinin ölümünə həsr olunması, Qumrinin, Dilsuzun, Racinin, Dəxilin mərsiyələrindən nümunələrin gen-bol təqdimi, onların ideya-sənətkarlıq cəhətdən təhlilinə edilən cəhdlər aşkar göstərir ki, H.Zeynallı mərsiyə ədəbiyyatını XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan bir təmayül kimi qəbul edir. O, yazır: “Ağılar mərsiyələrin yalnız bir şəkli. Əskidən türk xalqları içində məşhur olan “sağu” (mərsiyələr) kopuzlar ilə birlikdə ümumi ictimalarda və ya matəm ayinlərində oxunan şeirlərdir” [5, s.185].

H.Zeynallının öz mülahizələrini söyləyərkən M.F.Körpülüzadənin fikirlərinə sıx-sıx istinadı da göstərir ki, 20-ci illərin sonlarında da ədəbiyyatımızın tarixini ortaqlıq türk ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq konsepsiyası özünü qoruyub saxlamışdı. Əslində tənqidçinin mərsiyə ədəbiyyatına yetirdiyi diqqətin əsas səbəblərindən biri mərsiyələrin ilk nümunələrinin ümumtürk ədəbiyyatının məhsulu kimi meydana çıxmasıdır. H.Zeynallının araşdırmalarında mərsiyə ədəbiyyatı ilə mədhiyyə ədəbiyyatı arasındakı daxili bağlılığa dair mülahizələri də kifayət qədər əsaslı görünür. O, hesab edir ki, “vəliyül-neməti ölənlər şair sağlığında ona mədhiyyə oxuduğu kimi, öləndə də mərsiyə oxuması tamamilə məntiqlidir.” Əslində mərsiyə ədəbiyyatını tənqidçi mədhiyyənin başqa bir üzvü hesab etməkdə haqlıdır: “...Digər tərəfdən məddahlığın ayrı növünü davam etdirmək ilə mərsiyəçilik cərəyanını yaşıtmışlar” [5, s.189].

Mərsiyə ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığını onların klassik şeirin başqa janrlarında meydana çıxan əsərləri ilə üzvi əlaqədə təqdim etməsi də tənqidin mərsiyə şeirindəki daşlaşmış kanonları, bəzi hallarda qeyri-səmimiliyi, dilin ənənəviliyini tənqid etməsinə baxmayaraq bu təmayülə ciddi əhəmiyyət verdiyini sübut edir. Görünür ki, XIX əsr ədəbiyyatındakı müxtəlif ədəbi təmayülləri H.Zeynallı S.Mümtazın ifadəsi ilə desək, “sənətkar əlləri ilə işlənib, uzadılan o silsileyi-şeirin zərif və zərrin həlqələri” [4, s.23] kimi təsəvvür edir və düşünür ki, tarixi ədəbi proseslər arasındakı əlaqənin bərpası üçün dövrün ədəbi mənzərəsinin bütöv təqdiminə ciddi ehtiyac var. Ədəbiyyat tarixinə münasibətdə S.Mümtazın, H.Zeynallının, eləcə də 20-30-cu illər

tənqidinin digər nümayəndələrinin bu baxışı elmi cəhətdən özünü büsbütün doğruldu.

“Dilsuzun mərsiyəçilikdən başqa məddahlığı, həcvquluğu və qəzəlxanlıığı da meydana çıxır”- deyən H.Zeynallı onun yaradıcılıq istiqamətləri haqqında bütöv təsəvvür yaradarkən həcvlərindən birini nümunə verir:

Kazısın gördüm ki, qurmuş dam xalqın malına,
Mollasın gör hiyləvü təsvir kullü halına.
Hacısı, tuksus pərəstdir baxma yoğun şalına,
Rövzəxanlar tüpürürlər bir-birinin yalına [5, s.191].

Bu həcvin həm poetik forma baxımından, həm də müəllif mövqeyinin ifadəsi, ideya nöqtəyi-nəzərindən Sabirin “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” satirasını xatırlatdığına heç bir şübhə ola bilməz. Demək, 20-30-cu illər tənqidçiləri ədəbi tarixi prosesin inkişafını şərtləndirən amilləri düzgün təsəvvür edir, həqiqi obyektiv elmi nəticələrin ədəbiyyat tarixinin hər bir dövr, mərhələ və nümayəndəsinin yaradıcılığının düzgün mənzərəsini yaratmaqla əldə etməyin mümkünlüyünü düşünürdülər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əlişanoğlu T.* XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi- tipoloji vahid kimi / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri, I kitab. Bakı: Elm, 2006, 428 s.
2. *Qarayev Y.* Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 256 s.
3. *Məmməd T.* XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Apastrof Çap Evi, 2010, 182 s.
4. *Mümtaz S.* Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 410 s.
5. *Zeynallı H., Abdulla Şaiq, Musaxanlı, Əfəndizadə C.* Ədəbiyyatdan iş kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1928, 420 s.
6. *Zeynallı H.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 300 s.

Redaksiyaya daxil olub 25.02.2020